

Aaron Jara Calabuig

Universitat Politècnica de València
aaronjara17@gmail.com

Juan Villasante Claramonte

Universitat de València
ju.vicla@outlook.com

Manuel: habitatge cooperatiu. Una experiència col·lectiva al voltant de les noves maneres d'habitar

Resum: La cooperativa d'habitatge en cessió d'ús és un model alternatiu que pretén garantir el dret a una llar digna i assequible, combatre l'especulació immobiliària i promoure la convivència i la gestió participativa dels immobles. Així mateix, defensa la necessitat d'implantar criteris de consum i modes de vida sostenibles, atenent alguns dels objectius i estratègies per al desenvolupament sostenible (ODS), definits per l'Organització de Nacions Unides. Seguint aquestes premisses, es planteja la creació d'una hipotètica cooperativa al municipi de Manuel (la Ribera Alta, València), en el marc dels Projectes Final de Carrera d'un grup d'estudiants del Màster Universitari en Arquitectura de la Universitat Politècnica de València. Els treballs acadèmics incorporen al seu programa les necessitats de la població i tracten de millorar la seua vida diària. Amb aquesta finalitat, s'ha mantingut contacte amb l'Ajuntament de Manuel durant el desenvolupament dels projectes i s'ha organitzat una exposició pública dels resultats en la localitat, assumint una tasca de divulgació dirigida als seus habitants i als de la resta de la comarca.

Paraules clau: Cooperativa d'habitatge en cessió d'ús; sostenibilitat; cohabitatge; la Ribera Alta; Manuel

Manuel: Cooperative housing. A collective experience around new ways of living

Abstract: The housing cooperative in cession of use is an alternative model that aims to guarantee the right to a decent and affordable home, combat real estate speculation and promote coexistence and participatory management of real estate. It also defends the need to implement sustainable consumption criteria and lifestyles, meeting some of the objectives and strategies for sustainable development (ODS), defined by the United Nations. Following these premises, the creation of a hypothetical cooperative in the municipality of Manuel (La Ribera Alta, Valencia) is proposed within the framework of the Final Degree Projects of a group of students on the Master's Degree

in Architecture at the Polytechnic University of Valencia. The academic projects incorporate the needs of the population in their programme and seek to improve their daily lives. To this end, contact has been maintained with the Town Council of Manuel during the development of the projects and a public exhibition of the results has been organised in the town, undertaking a task of dissemination aimed at its inhabitants and those of the rest of the region.

Keywords: Housing cooperative in transfer of use; sustainability; cohousing; La Ribera Alta; Manuel

Com citar | How to cite:

Jara Calabuig, Aaron, and Juan Villasante Claramonte. "Manuel: Cooperative housing. A collective experience around new ways of living." *ANUARI d'Arquitectura i Societat research journal*, no. 3 (2023): 44-66. ISSN: 2792-7601. <https://doi.org/10.4995/anuari.2023.20025>

Manuel: vivienda cooperativa. Una experiencia colectiva alrededor de las nuevas maneras de habitar

Resumen: La cooperativa de vivienda en cesión de uso es un modelo alternativo que pretende garantizar el derecho a un hogar digno y asequible, combatir la especulación inmobiliaria y promover la conveniencia y la gestión participativa de los inmuebles. Así mismo, defiende la necesidad de implantar criterios de consumo y modos de vida sostenibles, atendiendo algunos de los objetivos y estrategias para el desarrollo sostenible (ODS), definidos por la Organización de Naciones Unidas. Siguiendo estas premisas, se plantea la creación de una hipotética cooperativa en el municipio de Manuel (la Ribera Alta, Valencia), en el marco de los Proyectos Final de Carrera de un grupo de

estudiantes del Máster Universitario en Arquitectura de la Universitat Politècnica de València. Los trabajos académicos incorporan en su programa las necesidades de la población y tratan de mejorar su vida diaria. Con esta finalidad, se ha mantenido contacto con el Ajuntament de Manuel durante el desarrollo de los proyectos y se ha organizado una exposición pública de los resultados en la localidad, asumiendo una tarea de divulgación dirigida a sus habitantes y a los del resto de la comarca.

Palabras clave: Cooperativa de viviendas en cesión de uso; sostenibilidad; covivienda; la Ribera Alta; Manuel

Manuel: logement coopératif. Une expérience collective autour des nouvelles façons d'habiter

Résumé : La coopérative de logement en cession d'usage est un modèle alternatif dont l'objectif est de garantir le droit à un foyer digne et accessible, de combattre la spéculation immobilière et de promouvoir la coexistence et la gestion participative des immeubles. Elle soutient aussi le besoin de mettre en œuvre des critères de consommation et des modes de vie durables, selon certains objectifs et stratégies en vue du développement durable (ODS), définis par l'Organisation des Nations Unies. Suivant ces prémisses, on envisage la création d'une hypothétique coopérative à la commune de Manuel (la Ribera Alta, València), dans le cadre des mémoires de fin d'études

d'un groupe d'étudiants du Master Universitaire en Architecture de l'Universitat Politècnica de València. Les travaux académiques intègrent dans leur programme les besoins de la population et ils essaient d'améliorer leur vie quotidienne. Dans ce but, on est resté en contact avec la mairie de Manuel pendant le développement de ces projets et on a organisé une exposition publique des résultats au village, en assumant une tâche divulgatrice adressée à ses habitants et au reste de la région.

Mots-clés : Coopérative de logement en cession d'usage ; durabilité ; cohabitation ; la Ribera Alta ; Manuel

Introducció

El present article es deté en l'estudi dels projectes acadèmics agrupats sota la temàtica *Manuel: habitatge cooperatiu*, elaborats dins del Màster Universitari en Arquitectura per una part de l'estudiantat de la Universitat Politècnica de València durant el curs acadèmic 2020-2021. Els treballs se centren en l'anàlisi teòric i el disseny arquitectònic d'una cooperativa d'habitatge en cessió d'ús al poble de Manuel (la Ribera Alta, València), per al desenvolupament dels quals, per iniciativa de l'alumnat, se sol·licita la col·laboració del seu Ajuntament. La idea és, des de l'inici, que les propostes adopten una funció divulgativa, a fi d'apropar a la població nous conceptes sobre l'hàbitat i les maneres d'habitar i conuiu, matèria estretament vinculada amb els Objectius de Desenvolupament Sostenible (ODS), definits per l'Organització de Nacions Unides. És per això que la realització dels projectes culmina en una exposició dels resultats al mateix poble, posant a l'abast dels seus habitants tota la informació i materials generats.

En primer terme, cal fer una breu descripció del lloc i la metodologia de treball. Manuel és un municipi pertanyent a la província de València, situat a uns 60 km al sud de la capital i a menys de 10 km al nord de Xàtiva. Administrativament, pertany a la Demarcació Territorial Homologada de la Ribera Alta,¹ tot i que es troba en un punt singular, ja que el seu límit sud està en contacte amb la Costera. Açò implica una estreta relació amb la comarca veïna i, en especial, amb la seua capital, Xàtiva, ateses les característiques geogràfiques i econòmiques d'aquesta, la seua condició de pol d'activitat a nivell local i diverses qüestions històriques. A banda, la situació de la localitat a l'eix de comunicació Xàtiva - Carcaixent - Alzira implica també un vincle important amb les ciutats de la seua comarca, situades a uns 12 km al nord.

El nucli de població es localitza entre dues elevacions que configuren la percepció del seu paisatge. A l'oest, es troben les Serres de les Salines i, a l'est, la Serra d'Énova o Serra de Valiente, antigament coronada pel Castellet de Sanç. Precisament, a la vora nord d'aquesta

Introduction

This article focuses on the study of the academic projects grouped under the theme Manuel: cooperative housing, developed as part of the Master's Degree in Architecture by some of the students of the Universitat Politècnica de València during the 2020-2021 academic year. The work focuses on the theoretical analysis and architectural design of a housing cooperative in the village of Manuel (La Ribera Alta, Valencia), for the development of which, at the initiative of the students, the collaboration of the Town Council is requested. The idea is, from the outset, that the proposals adopt an informative function, in order to bring the population closer to new concepts about habitat and ways of living and coexisting, a subject closely linked to the Sustainable Development Goals (SDGs), defined by the United Nations Organisation. This is why the projects culminate in an exhibition of the results in the village itself, making all the information and materials generated available to its inhabitants. First of all, a brief description of the place and the work methodology is necessary. Manuel is

a municipality in the province of Valencia, located about 60 km south of the capital and less than 10 km north of Xàtiva. Administratively, it belongs to the Demarcación Territorial Homologada de la Ribera Alta,¹ despite the fact that it is located in a singular point, since its southern boundary is in contact with La Costera. This implies a close relationship with the neighbouring region and, in particular, with its capital, Xàtiva, given its geographical and economic characteristics, its status as a hub of local activity and various historical issues. In addition, the location of the locality on the Xàtiva - Carcaixent - Alzira communication axis also implies an important link with the towns in its region, located some 12 km to the north.

The village is located between two hills that shape the perception of its landscape. To the west are the Sierras de las Salinas and, to the east, the Sierra de Énova or Serra de Valiente, formerly crowned by the Castellet de Sanç. Precisely, close to the north of this mountain range, a small conurbation is formed with l'Énova, the neighbouring municipality. The hydrography is also a fundamental factor, as

serra, es forma una petita conurbació amb l'Énova, el municipi veí. La hidrografia suposa també un tret fonamental, ja que Manuel i el paratge de les Salines estan separats pel riu Albaida, aigües avall de l'embassament de Bellús. Aquestes característiques topogràfiques fan de l'emplaçament un lloc veritablement particular, en trobar-se en una vall amb un important ús agrícola, especialment de cítrics.²

És justament el context comarcal el que ha condicionat la seua activitat agrícola i el desenvolupament econòmic, vinculat concretament a la revolució cítrica de finals del segle XIX i principis del XX. Aquesta es va veure impulsada per la línia ferroviària València - Xàtiva de 1854, amb un traçat que travessava el municipi i que ha configurat, des d'aleshores, la morfologia urbana. No obstant això, la construcció de la variant de l'Énova el 2009 ha deixat sense servei tota la infraestructura associada al ferrocarril a Manuel i ha afectat d'una manera important el paisatge físic de la zona, a més del cultural. La seua pèrdua ha suposat, a més de l'abandó de les construccions pròpies d'una via fèrria, un canvi en la mobilitat de la població en disposar d'una estació externa al nucli, així com una modificació de les condicions de contorn del municipi i la relació amb el seu entorn immediat.

En aquest sentit, existeix un projecte per a la creació d'una via ciclopedestre utilitzant el llit de l'antiga línia fèrria, a fi de connectar Xàtiva amb Carcaixent, passant per Manuel. Aquesta obra, que ja ha començat a executar-se,³ suposarà la creació d'una infraestructura de mobilitat baixa en emissions, còmoda, segura i eficient, conservant elements amb valor patrimonial i històric per a la comarca amb un recorregut d'uns 18 km, aproximadament. Sens dubte, en un context de descarbonització de la mobilitat, esdevé imprescindible aprofitar aquesta oportunitat com a mesura de regeneració del poble i el seu entorn. En el marc dels Treballs Final de Màster (TFM) que s'estudien en aquest text, el futur corredor verd és un element cabdal en la decisió d'ubicar la hipotètica cooperativa d'habitatge rural en la localitat de Manuel.

La motivació per dur a terme aquests projectes de cohabitatge sorgeix, com ja s'avançava, de l'enunciat de l'assignatura Projecte Final de Carrera (PFC), corresponent a l'última

Manuel and the Salinas area are separated by the river Albaida, downstream from the Bellús reservoir. These topographical characteristics make the site a truly special place, as it is located in a valley with an important agricultural use, especially of citrus fruits.²

It is precisely the regional context that has conditioned its agricultural activity and economic development, specifically linked to the citrus revolution of the late nineteenth and early twentieth centuries. This was boosted by the València - Xàtiva railway line of 1854, with a route that crossed the municipality and which has shaped the urban morphology ever since. However, the construction of the Énova bypass in 2009 has left the entire infrastructure associated with the Manuel railway without service and has had a significant impact on the physical and cultural landscape of the area. Its loss has meant, in addition to the abandonment of the constructions typical of a railway, a change in the mobility of the population by having a station outside the nucleus, as well as a modification of the conditions of the municipality's surroundings and the relationship with its immediate environment.

In this sense, there is a project for the creation of a cycle-pedestrian path using the bed of the old railway line, in order to connect Xàtiva with Carcaixent, passing through Manuel. This project, which has already begun,³ will create a low-emission, comfortable, safe and efficient mobility infrastructure, preserving elements of heritage and historical value for the region with a route of approximately 18 km. Undoubtedly, in a context of decarbonisation of mobility, it is essential to take advantage of this opportunity as a measure for the regeneration of the town and its surroundings. In the framework of the Final Master's Thesis (TFM) studied in this text, the future green corridor is a key element in the decision to locate the hypothetical rural housing cooperative in the town of Manuel.

The motivation for carrying out these co-housing projects arises, as we have already mentioned, from the statement of the subject Final Degree Project (PFC), corresponding to the last stage of the Master's Degree in Architecture. Given that the didactic programme offers the possibility of carrying out the project in an urban or rustic location, a group

etapa del Màster Universitari en Arquitectura. Atés que el programa didàctic ofereix la possibilitat de realitzar el projecte en una ubicació urbana o rústica, un grup d'alumnes decideix desenvolupar quatre propostes d'habitatge cooperatiu (una per estudiant) en la zona sud de Manuel (Figura 1). L'elecció de l'emplaçament se sotmet a debat i s'adreça a reactivar una petita població, integrant els habitants del lloc en la proposta. La intenció és generar una comunitat dins d'una altra, aixecant edificacions permeables que afavorisquen la proximitat i la simbiosi entre cooperativa i poble. Així, es tria un sector d'eixample situat entre l'últim tram del carrer Joan Moreno i les antigues vies de la Renfe, en procés de transformació a via verda.

Figura 1. Terme de Manuel. Situació de l'àmbit de projecte dins de la localitat, en roig, amb la futura via ciclopedestre assenyalada en verd.

Figure 1. Municipality of Manuel. Location of the project area within the locality, in red, with the future cycle-pedestrian path marked in green.

of students decided to develop four cooperative housing proposals (one per student) in the southern area of Manuel (Figure 1). The choice of location is debated and is aimed at reactivating a small village, integrating the local inhabitants into the proposal. The intention is to generate a community within a

community, erecting permeable buildings that favour proximity and symbiosis between the cooperative and the village. Thus, a widening sector located between the last stretch of Carrer Joan Moreno and the old Renfe railway tracks, in the process of being transformed into a greenway, was chosen.

Tot i que existeix un pla d'ordenació urbanística per a aquesta àrea, anomenada sector Pla de l'Abat, es conclou que no s'adequa ni respecta les condicions de l'entorn.⁴ Per tant, s'opta per presentar un planejament alternatiu on inserir la cooperativa, plantejant una oportunitat per al reblliment de la trama urbana. S'obri també la possibilitat d'afegir al projecte preexistències i elements patrimonials, com habitatges agrícoles tradicionals, diferents fàbriques properes en desús i alguns horts històrics. Així mateix, la via de ferrocarril aspira a convertir-se en un espai públic de transició entre el conjunt i l'exterior (Figura 2). En línies generals, es proposa que el projecte incloga espais comunitaris de treball, pensant en una cooperativa productiva, encara que no necessàriament autosuficient. En qualsevol cas, la producció no té per què estar lligada exclusivament a l'agricultura i pot incloure oficis com l'artesania. Altres espais i instal·lacions també es plantegen com a zones col·lectives, reinterpretant els ja existents a la cultura popular valenciana, com el forn i el llavador.

Cal tindre en compte que l'habitatge cooperatiu en cessió d'ús és una modalitat d'accés a la vivenda on una comunitat de veïns habita un edifici sense tenir-ne la propietat, durant un temps determinat (generalment entre 50 i 100 anys) i a un preu inferior al del mercat. Perquè es pugui constituir, un ens públic o privat ha de cedir al col·lectiu un solar o un edifici en desús. Es tracta d'un model alternatiu que pretén garantir el dret a una llar digna i assequible, combatre l'especulació immobiliària i promoure la convivència i la gestió participativa dels immobles. Així mateix, defensa la necessitat d'implantar criteris de consum i modes de vida sostenibles, tret que demostra la seua vinculació amb bona part dels ODS, com s'indicava al començament. En aquest text s'enunciaran, de manera breu, quines són les causes i els condicionants del conegut com a problema de l'habitatge en Espanya, contextualitzant així l'origen de les formes alternatives d'habitar. Seguidament, s'analitzaran les línies mestres fixades per al disseny de les cooperatives de Manuel, establint una relació directa amb 6 dels 17 ODS. Per acabar, es presentarà una selecció dels treballs acadèmics realitzats a fi d'evidenciar l'aplicació de les estratègies de projecte i es recollirà la relació de resultats exposats públicament al municipi de Manuel.

Despite the existence of an urban development plan for this area, known as the Plano del Abad sector, it is concluded that it does not adapt to or respect the conditions of the surrounding area.⁴ Therefore, it is decided to present an alternative planning where the cooperative can be inserted, providing an opportunity to fill in the urban fabric. It also opens up the possibility of adding to the project pre-existences and heritage elements, such as traditional agricultural dwellings, different nearby disused factories and some historic orchards. Likewise, the railway track aims to become a public transition space between the complex and the exterior (Figure 2). In general terms, it is proposed that the project should include community work spaces, thinking of a productive cooperative, although not necessarily self-sufficient. In any case, production does not necessarily have to be linked exclusively to agriculture and can include trades such as crafts. Other spaces and facilities are also proposed as collective areas, reinterpreting those already existing in popular Valencian culture, such as the oven and the washing place.

It should be borne in mind that cooperative housing in cession of use is a form of access to housing where a community of neighbours inhabits a building without owning it, for a specific period of time (generally between 50 and 100 years) and at a lower price than the market price. Because it can be set up, a public or private body has to cede a plot of land or an unused building to the collective. It is an alternative model that aims to guarantee the right to a decent and affordable home, to combat property speculation and to promote coexistence and participatory property management. It also defends the need to implement sustainable consumption criteria and lifestyles, except for demonstrating its link with many of the SDGs, as indicated at the beginning. This text will briefly outline the causes and conditioning factors of what is known as the housing problem in Spain, thus contextualising the origin of alternative ways of living. It will then go on to analyse the guidelines established for the design of Manuel's co-operatives, establishing a direct relationship with 6 of the 17 SDGs. Finally, a selection of the academic work carried out will be presented in order to demonstrate the application of the project strategies, and the results will be publicly presented in the municipality of Manuel.

Figura 2. Sector Pla de l'Abat, entre el darrer tram del carrer Joan Moreno i l'antiga via fèrria (2021).

Figure 2. Pla de l'Abad sector, between the last stretch of Calle Joan Moreno and the old railway line (2021).

Posar-se en context: la qüestió de l'habitatge en Espanya

El problema de l'habitar és un tema central en l'existència de qualsevol ésser humà. Es tracta d'una necessitat fonamental, així recollida per multitud d'obres del pensament i cartes de dret, no només occidentals. Exemple d'açò són les deu esferes de la vida enunciades per Martha Nussbaum,⁵ on la corporalitat i les seues vulnerabilitats posen en relleu la necessitat del recer. Del seu enfocament de capacitats, emmarcat en la cerca de la dignitat i una *bona vida*, es pot deduir la importància de la casa, ja que intervé en la consecució de diversos requisits bàsics necessaris, com són la salut i la integritat físiques, les emocions o l'afiliació. La casa és el lloc de descans i de refugi, d'intimitat, de relació amb les persones més properes, dels afectes i la identitat. També és l'espai de les cures i les tasques reproductives, que possibiliten el repòs de les obligacions i l'activitat productiva.⁶

L'Estat espanyol, en relació amb l'habitatge, presenta una sèrie d'especificitats com a conseqüència de polítiques públiques passades, forjades especialment durant el franquisme. En aquest període es va fer un important esforç per construir un parc d'habitatges que hui ocupa la majoria dels nuclis i zones amb densitats mitjanes o altes. No va ser així, però, a les àrees rurals, actualment conegudes com a *Espanya buidada*. Aquestes polítiques anaven

Getting into context: the question of housing in Spain

The problem of housing is a central issue in the existence of any human being. It is a fundamental need, and has been taken up by a multitude of works of thought and letters of law, not only in the West. An example of this are the ten spheres of life set out by Martha Nussbaum,⁵ where corporeality and its vulnerabilities highlight the need for shelter. From its capabilities approach, framed in the search for dignity and a *good life*, the importance of the home can be deduced, as it intervenes in the achievement

of several necessary basic requirements, such as physical health and integrity, emotions or affiliation. The home is the place of rest and refuge, of intimacy, of relationships with those closest to us, of affection and identity. It is also the space for care and reproductive tasks, which make it possible to rest from obligations and productive activity.⁶

The Spanish State, in relation to housing, presents a series of specificities as a consequence of past public policies, forged especially during the Franco regime. During this period, an important effort was made to build a housing stock that today occupies most of

en sintonia amb la base ideològica d'un règim que no desitjava, en paraules del ministre d'Habitatge, José Luis Arrese, el 1959: "un país de proletaris, sinó de propietaris."⁷ D'aquesta manera, s'assolia un triple objectiu: silenciar i plaure una part notable de la població, promoure els valors de la família heteropatriarcal i, a més a més, contenir la ciutadania en llocs determinats (especialment aquella que havia emigrat del camp a les àrees urbanes), cosa que oferia una falsa sensació d'estabilitat.

Com a conseqüència d'aquesta visió, es va perdre l'oportunitat de generar un parc públic d'habitatges de lloguer o en dret d'ús, atés que les ajudes estatals s'adreçaven als sectors immobiliari i de la construcció i no pas a l'adquiridor.⁸ Aquest fet es va utilitzar aleshores i més endavant com a estratègia de foment de l'activitat econòmica, per motius polítics i ideològics, i potser no tant amb una vocació específica de garantir l'accés a l'habitatge com un dret. No es tracta, llavors, d'un problema de manca de capital destinat a polítiques d'habitatge, sinó d'haver deixat la gestió en mans del mercat i no haver intervingut des de la funció pública. La Transició tampoc no va canviar aquest paradigma, ni tan sols l'arribada de la democràcia, la política de la qual va tenir cert caràcter continuista. Si bé és cert que es van incorporar més ajudes als particulars, de manera gairebé unànime estaven dirigides a la compra. Aquesta situació va esclatar amb la bombolla immobiliària de 2008, abans de la qual es construïen a Espanya "més habitatges que la suma d'Alemanya, França i Itàlia."⁹

Les conseqüències de la crisi creditícia i posterior crisi econòmica de 2008 són àmpliament conegudes pel que fa a l'habitatge: impagaments, desnonaments i canvis en l'estructura de propietat. Les entitats financeres van assumir una quantitat d'actius per a la qual no estaven preparades i de la que hui se'ls obliga a desfer-se amb l'objectiu de sanejar el sistema bancari. Això ha produït que es desvien actius al mercat secundari i que els fons voltor hàgen entrat amb força a la propietat d'habitatges a l'estat espanyol.¹⁰ Així mateix, el recel cap a les hipoteques després de les experiències de la crisi, la precarietat laboral i l'enduriment de les condicions per accedir a un préstec, han provocat la inclinació pel lloguer. Això, juntament amb l'auge dels pisos d'ús turístic, que ha reduït l'oferta significativament a certes àrees

the towns and areas with medium or high densities. This was not the case, however, in the rural areas, now known as *empty Spain*. These policies were in tune with the ideological basis of a regime that did not want, in the words of the Minister of Housing, José Luis Arrese, in 1959: "a country of proletarians, but of owners."⁷ In this way, a triple objective was achieved: silencing and pleasing a significant part of the population, promoting heteropatriarchal family values and, in addition, containing the citizenry in certain places (especially those who had migrated from the countryside to urban areas), which offered a false sense of stability.

As a consequence of this vision, the opportunity to generate a public stock of rental or right-to-use housing was lost, as state aid was directed towards the real estate and construction sectors and not towards the acquisition of housing.⁸ This was used then and later as a strategy to promote economic activity, for political and ideological reasons, and perhaps not so much with a specific vocation to guarantee access to housing as a right. It is not, then, a problem of a lack of capital allocated to housing policies, but rather of having left management in the

hands of the market and not having intervened from the public sector. The Transition did not change this paradigm either, not even the arrival of democracy, the policy of which had a certain continuist character. Although it is true that more aid to individuals was incorporated, it was almost unanimously aimed at purchasing. This situation burst with the real estate bubble of 2008, before which "more houses were being built in Spain than the sum of Germany, France and Italy."⁹

The consequences of the credit crunch and subsequent economic crisis of 2008 are widely known in terms of housing: defaults, evictions and changes in the ownership structure. Financial institutions took on a quantity of assets for which they were not prepared and which they are now being forced to dispose of in order to clean up the banking system. This has led to assets being diverted to the secondary market and vulture funds have entered with force into home ownership in Spain.¹⁰ Likewise, the distrust of mortgages after the experiences of the crisis, job insecurity and the tightening of the conditions for accessing a loan, have led to an inclination towards renting. This, together with the boom in flats for tourist

tensionades, ha produït un augment dels preus molt rellevant. Tant és així que el preu entre el 2015 i el 2020 ha pujat de mitjana un 52%, en alguns casos fregant el 70%, considerant-se ja *de facto* una nova bombolla.¹¹

En síntesi, i per tal de no prolongar aquest apartat, sembla que aquesta situació no canviarà mentre un dret tan bàsic com l'habitatge continue supeditat al mercat. Cal recordar que aquest, al capdavant, se centra en la seua màxima eficiència i benefici i no pas en els aspectes que puguen influir negativament en la vida dels ciutadans. Actualment, l'Administració pública espanyola té un marge de maniobra limitat per establir vies de solució si no s'intervé d'una manera directa. Tot i això, cal destacar alguns avanços recents, com l'aprovació de la Llei 3/2023, de 13 d'abril, de la Generalitat, d'Habitatges Col·laboratius de la Comunitat Valenciana,¹² els objectius de la qual són fer efectiu el dret a un habitatge assequible, digne i adequat; impulsar la reorientació del model productiu en matèria residencial; i promoure l'hàbitat col·laboratiu, de manera que els qui participen conjuminen l'ús privat d'un habitatge al mateix temps que comparteixen amb altres persones uns espais i uns usos comuns.

En qualsevol cas, i en paral·lel a les accions de les institucions, la societat civil hauria d'assajar fórmules que permeten accedir a un habitatge digne i de qualitat. Definitivament, cal cercar estratègies i eines que diferisquen del model actual dual de venda o lloguer, anant més enllà del tipus d'habitatge convencional que, en moltes ocasions, no s'adapta a la diversitat de circumstàncies de les persones usuàries. En aquesta línia, la cooperativa d'habitatge en cessió d'ús és una opció innovadora que, d'un temps ençà, s'ha anat obrint camí en algunes ciutats espanyoles.¹³

Les estratègies de projecte i la seua relació amb els ODS. Les cooperatives Ca Llabor i La Casa Gran

Arribats a aquest punt, és convenient presentar un recull de les cooperatives d'habitatge en cessió d'ús realitzades en el marc de l'assignatura PFC a Manuel, com a mostra

use, which has significantly reduced supply to certain stressed areas, has led to a very significant increase in prices. So much so that the price between 2015 and 2020 has risen by an average of 52%, in some cases by as much as 70%, and is now considered a *de facto* new bubble.¹¹

In essence, and in order not to prolong this section, it seems that this situation will not change as long as a right as basic as housing continues to be subordinated to the market. It should be remembered that the market, in the end, focuses on its maximum efficiency and profit and not on aspects that could have a negative influence on the lives of citizens. At present, the Spanish public administration has limited room for manoeuvre to establish solutions if it does not intervene directly. Even so, some recent advances should be highlighted, such as the approval of Law 3/2023, of 13 April, of the Generalitat, on Collaborative Housing in the Valencian Community,¹² the objectives of which are to make the right to affordable, decent and adequate housing effective; to encourage the reorientation of the productive model in residential matters; and to promote collaborative

habitat, in such a way that those who participate combine the private use of a home while sharing common spaces and uses with other people.

In any case, and in parallel to the actions of the institutions, civil society should try out formulas that allow access to decent, quality housing. It is definitely necessary to look for strategies and tools that differ from the current dual model of sale or rental, going beyond the conventional type of housing which, on many occasions, does not adapt to the diversity of circumstances of the users. Along these lines, the housing cooperative in cession of use is an innovative option which, for some time now, has been making headway in some Spanish cities.¹³

Project strategies and their relationship with the ODS. The *Ca Llabor* and *La Casa Gran* cooperatives

At this point, it is appropriate to present a compilation of the housing cooperatives in transfer of use carried out within the framework of the PFC

representativa de les línies estratègiques que s'enuncien a continuació. L'elecció dels projectes analitzats ve condicionada, fonamentalment, pels resultats obtinguts, tot i que també per l'extensió del present document. És per això que s'han triat dues de les quatre propostes existents, centrant-se en aquelles que ajuden a descriure amb més claredat i de manera específica la seua relació amb la implantació dels ODS. Els projectes seleccionats es titulen Ca Llabor i la Casa Gran i, tant un com l'altre, recullen els principis teòrics establerts durant la fase d'anàlisi i recerca i els apliquen al disseny arquitectònic i la definició constructiva.

El fet d'haver elegit un nucli rural per al desenvolupament del projecte respon, com s'ha dit, a la voluntat de presentar la cooperativa d'habitatge com un element capaç de reactivar poblacions menudes. En aquests municipis, sovint afectats per problemes com la despoblació, la manca de serveis o l'envelliment de les construccions, la formació d'una comunitat així suposa una oportunitat de revitalització (Figura 3). Precisament, la capacitat de construir ciutat de les cooperatives enllaça amb l'ODS 11 (ciutats i comunitats sostenibles), la finalitat del qual és aconseguir que les poblacions siguin més inclusives, segures, resilents i sostenibles.

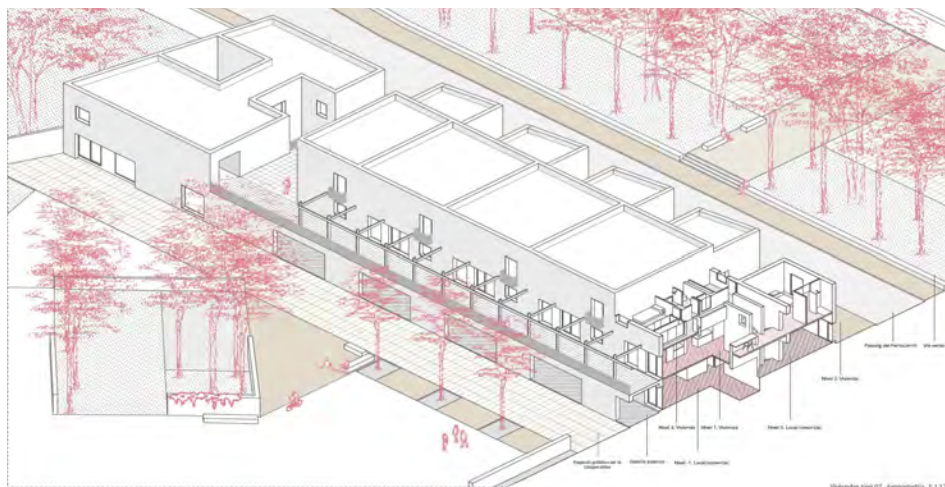

Figura 3. Axonometria d'una agrupació d'habitatges en relació amb l'entorn dins de La Casa Gran.

Figure 3. Axonometry of a grouping of dwellings in relation to the surroundings within the La Casa Gran.

a Manuel course, as a representative sample of the strategic lines set out below. The choice of the projects analysed is conditioned, fundamentally, by the results obtained, although also by the length of this document. For this reason, two of the four existing proposals have been chosen, focusing on those that help to describe more clearly and specifically their relationship with the implementation of the SDGs. The selected projects are entitled Ca Llabor and La Casa Gran, and both take the theoretical principles established during the analysis and research phase and apply them to the architectural design and constructive definition.

The fact of having chosen a rural area for the development of the project responds, as mentioned above, to the desire to present the housing cooperative as an element capable of reactivating small towns. In these municipalities, often affected by problems such as depopulation, lack of services or ageing buildings, the formation of such a community represents an opportunity for revitalisation (Figure 3). It is precisely the city-building capacity of cooperatives that ties in with SDG 11 (sustainable cities and communities), the aim of which is to make populations more inclusive, safe, resilient and sustainable.

En el cas d'una organització d'individus, com és el cohabitatge, la resiliència implica la corresponsabilitat per al treball conjunt quan cal afrontar dificultats. Així doncs, no suposa el treball i lideratge d'un sector determinat, sinó la força de la col·lectivitat per enfrontar qualsevol situació com a grup humà. La conseqüència evident és el paper actiu i protagonista necessari de totes les persones que componen el grup per actuar de manera conjunta. A més, el seu sistema organitzatiu hauria de tendir a l'horizontalitat (tenint sempre en compte que es tracta d'una utopia), per incidir en el sentiment de pertinença al grup i cercar la seua supervivència en condicions dignes. Juan de Dios Uriarte resumeix l'adaptabilitat associada a la resiliència en tres categories: estabilitat, recuperació i transformació.¹⁴ Per la seua banda, Lacol i La Ciutat Invisible donen algunes pautes addicionals:

*El modelo de vivienda cooperativa en cesión de uso plantea en sus bases la voluntad de repensar los valores y prácticas establecidas, [...] pretende afrontar retos y necesidades sociales que son comunes a través de una iniciativa colectiva, adquiriendo un rol activo en la transformación del entorno y la sociedad. Las cooperativas son infraestructuras potencialmente resilientes a las dinámicas de mercado y sus efectos en los barrios y, por lo tanto, son modelos que se basan en este derecho universal a la vivienda digna, desarrollando la capacidad de transformar el territorio donde se ubican.*¹⁵

El model d'habitatge cooperatiu en cessió d'ús planteja en les seues bases la voluntat de repensar els valors i pràctiques establertes, [...] pretén afrontar reptes i necessitats socials que són comunes a través d'una iniciativa col·lectiva, adquirint un rol actiu en la transformació de l'entorn i la societat. Les cooperatives són infraestructures potencialment resilents a les dinàmiques de mercat i els seus efectes en els barris i, per tant, són models que es basen en aquest dret universal a l'habitatge digne, desenvolupant la capacitat de transformar el territori on s'ubiquen.

In the case of an organisation of individuals, such as *covivienda*, resilience implies co-responsibility for working together when difficulties have to be faced. Thus, it does not imply the work and leadership of a specific sector, but the strength of the collective to face any situation as a human group. The obvious consequence is the active and leading role necessary for all the people who make up the group to act together. Furthermore, its organisational system should tend towards horizontality (always bearing in mind that this is a utopia), in order to influence the feeling of belonging to the group and to seek its survival in dignified conditions. Juan de Dios Uriarte summarises the adaptability associated with resilience in three categories: stability, recovery and transformation.¹⁴ Lacol and La Ciutat Invisible give some additional guidelines:

El modelo de vivienda cooperativa en cesión de uso plantea en sus bases la voluntad de repensar los valores y prácticas establecidas, [...] pretende afrontar retos y necesidades sociales que son comunes a través de una

*iniciativa colectiva, adquiriendo un rol activo en la transformación del entorno y la sociedad. Las cooperativas son infraestructuras potencialmente resilientes a las dinámicas de mercado y sus efectos en los barrios y, por lo tanto, son modelos que se basan en este derecho universal a la vivienda digna, desarrollando la capacidad de transformar el territorio donde se ubican.*¹⁵

The cooperative housing model in cession of use raises in its foundations the will to rethink established values and practices, [...] it aims to face challenges and social needs that are common through a collective initiative, acquiring an active role in the transformation of the environment and society. Cooperatives are infrastructures that are potentially resilient to market dynamics and their effects on neighbourhoods, and are therefore models that are based on this universal right to decent housing, developing the capacity to transform the territory where they are located.

És, justament, la capacitat de transformació a l'entorn un dels principis més sòlids de les propostes (Figura 4). La cooperativa s'ha d'integrar en el medi al qual pertany i aquest té les especificitats d'una població d'escala reduïda, en un context de concentració demogràfica que afecta negativament aquest tipus de municipis. En aquest sentit, la inserció dins de les xarxes comunitàries ja existents a Manuel resulta complexa. És per això que cal preguntar-se sobre el perfil de les persones que habitaran aquesta cooperativa. Idealment, almenys part dels seus membres haurien de tenir enllaços de relació amb la localitat. D'aquesta manera, la barreja de persones del lloc amb altres forasteres augmentaria la pluralitat i heterogeneïtat del grup, generant una vida urbana més rica. Així s'aconseguiria el doble objectiu de fixar població i incorporar-hi nous habitants al nucli urbà.

Figura 4. La cooperativa Ca Llabor inserida en la trama urbana de Manuel, entre l'edificació i el camp.

Figure 4. The *Ca Llabor* cooperative is inserted in the urban fabric of Manuel, between the buildings and the countryside.

It is precisely the capacity to transform the environment that is one of the most solid principles of the proposals (Figure 4). The cooperative has to be integrated into the environment to which it belongs, and this has the specificities of a small-scale population, in a context of demographic concentration that negatively affects this type of municipality. In this sense, insertion into Manuel's existing community networks is complex. This is

why we must ask ourselves about the profile of the people who will live in this cooperative. Ideally, at least some of its members should have links with the locality. In this way, the mix of local people and outsiders would increase the plurality and heterogeneity of the group, generating a richer urban life. This would achieve the double objective of fixing the population and incorporating new inhabitants into the town centre.

La diversitat, per tant, és alhora mitjà i objectiu. D'una banda, és necessària per potenciar el grup humà i les seues capacitats. Això implica la coexistència de persones de diferents edats, classes, orígens socials i culturals o gèneres. Al mateix temps, és un requisit indispensable per generar espais per a la vida quotidiana. Sobre aquesta matèria han reflexionat Jane Jacobs¹⁶ o Col·lectiu Punt 6.

*La diversidad consiste en la mixtura social, física y funcional que permite la variedad de personas, actividades y usos [...] Es fundamental que los espacios incorporen esta condición, que tiene en cuenta la variedad de experiencias y cotidianidades de las personas y la pluralidad de necesidades que se derivan de ellas. El hecho de no incluirla provoca la aparición de espacios en los que solo se considera un tipo de persona usuaria, un todo universal, falsamente neutral e inclusivo. La universalidad deja fuera toda actividad y toda persona no enmarcada en la "normalidad" de la experiencia dominante.*¹⁷

La diversitat consisteix en la mixtura social, física i funcional que permet la varietat de persones, activitats i usos [...] És fonamental que els espais incorporen aquesta condició, que té en compte la varietat d'experiències i quotidianitats de les persones i la pluralitat de necessitats que es deriven d'elles. El fet de no incloure-la provoca l'aparició d'espais en els que només es considera un tipus de persona usuària, un tot universal, falsament neutral i inclusiu. La universalitat deixa fora tota activitat i tota persona no emmarcada en la "normalitat" de l'experiència dominant.

Un altre aspecte rellevant de les dinàmiques existents en un grup humà és la qüestió de les cures. Es posa de manifest l'existència d'una crisi en aquest sentit, ja que tant els horaris laborals com l'oci són qüestions que socialment es prioritzen en detriment de les tasques de cures i en deixen poc de temps disponible, arribant a externalitzar-se en molts casos (aliments precuinats, neteja, cura de grans i menuts, etc.). Per això, algunes respostes possibles de gran actualitat les donen persones com Yayo Herrero o Zaida Muxí, que reclamen ressituar la vida

Diversity, therefore, is both a medium and an objective. On the one hand, it is necessary to enhance the human group and its capacities. This implies the coexistence of people of different ages, classes, social and cultural backgrounds or genders. At the same time, it is a prerequisite for creating spaces for everyday life. Jane Jacobs¹⁶ and Col·lectiu Punt 6 have reflected on this matter.

*La diversidad consiste en la mixtura social, física y funcional que permite la variedad de personas, actividades y usos [...] Es fundamental que los espacios incorporen esta condición, que tiene en cuenta la variedad de experiencias y cotidianidades de las personas y la pluralidad de necesidades que se derivan de ellas. El hecho de no incluirla provoca la aparición de espacios en los que solo se considera un tipo de persona usuaria, un todo universal, falsamente neutral e inclusivo. La universalidad deja fuera toda actividad y toda persona no enmarcada en la "normalidad" de la experiencia dominante.*¹⁷

Diversity consists of the social, physical and functional mix that allows for a variety of people, activities and uses [...] It is essential that spaces incorporate this condition, which takes into account the variety of people's experiences and daily lives and the plurality of needs that derive from them. Failure to include it leads to the appearance of spaces in which only one type of user is considered, a universal whole, falsely neutral and inclusive. Universality leaves out any activity and any person not framed within the "normality" of the dominant experience.

Another relevant aspect of the existing dynamics in a human group is the issue of care. The existence of a crisis in this sense is evident, given that both work schedules and leisure are issues that are socially prioritised to the detriment of care tasks and leave little time available, in many cases being outsourced (pre-cooked food, cleaning, care of young and old, etc.). For this reason, some highly topical possible responses are given by people such as Yayo Herrero and Zaida Muxí, who call for the resituating of life in the centre, understanding it as those essential activities that are

al centre, entenent-la com aquelles activitats essencials que queden habitualment fora de les esferes econòmicament productives. Una reivindicació de la quotidianitat com el mecanisme que permet reproduir i continuar amb una vida de qualitat, una *bona vida*, incidint en unes rutines més saludables (ODS 3 - salut i benestar). La pregunta que sorgeix a partir d'ací és precisament de qui és la responsabilitat d'aquestes activitats, com es gestionen les cures.

La solució més òptima sembla vindre des de l'acció col·lectiva, que més que implicar una delegació de responsabilitats al grup proposa una assumpció d'un compromís més gran per part dels seus membres. Si de manera individualitzada és difícil fer front a aquestes tasques, cal qüestionar-se si no és més eficient organitzar-se per fer-ho amb una mirada col·lectiva de grup, en què cada persona pugui sumar per obtenir un resultat multiplicat. Extrapolant els sistemes de treball comunitaris normalment associats a l'activitat agrícola que a cada lloc reben un nom amb lleugeres diferències: fer les tasques del camp a tornallom a l'Horta de València, com a manera d'ajuda mútua entre llauradors; o l'*auzolan* a Euskadi, entès com l'organització per realitzar tasques per al benefici de la comunitat. Així es podria concebre l'habitatge a la manera de persones com Carmen Portinho. Això és, no com un ens independent sinó com un organisme que interactua amb el seu entorn i se n'ha de valdre en forma de serveis comunitaris.¹⁸

A Uruguai, per exemple, s'usa la idea de l'*ús i gaudi* aplicat a l'habitatge.¹⁹ Seria positiu recuperar per a la cooperativa d'habitatge a Manuel no només el concepte de dret d'ús, sinó poder anomenar-lo també *ús i gaudi*. Açò posa l'èmfasi no només a la part utilitària de l'habitar, sinó en el seu paper fonamental per al desenvolupament d'una vida digna i bona. Es tracta d'incloure la idea d'habitatge com la necessitat bàsica de recer, però incloent també les qüestions enunciatades anteriorment pel que fa a la diversitat, l'adaptació al context i les cures. És aquesta una visió àmplia amb capacitat d'evolució de l'habitatge d'una manera paral·lela als canvis que a ella es produeixen, "s'entén [...] no com el 'castell propi', sinó com un equipament per a la vida."²⁰ Tots aquests principis estan vinculats, indubtablement, a la reducció de desigualtats en l'àmbit de la convivència i l'accés a la vivenda, cosa que remet a l'ODS 10, centrat en reduir les disparitats i garantir que ningú no es quede enrere.

usually left out of the economically productive spheres. A vindication of everyday life as the mechanism that allows us to reproduce and continue with a quality life, a *good life*, with an impact on healthier routines (SDG 3 - health and well-being). The question that arises here is precisely who is responsible for these activities, how are the cures managed?

The most optimal solution seems to come from collective action, which, rather than implying a delegation of responsibilities to the group, proposes a greater commitment on the part of its members. If it is difficult to tackle these tasks on an individual basis, we must ask ourselves whether it is not more efficient to organise ourselves to do so with a collective group approach, in which each person can add up to obtain a multiplied result. Extrapolate the community work systems normally associated with agricultural activity, which in each place have a name with slight differences: doing the farm chores by *tornallom* in l'Horta de València, as a way of mutual help between farmers; or the *auzolan* in Euskadi, understood as the organisation to carry out tasks for the benefit of the community. This is how housing could be conceived

in the way of people like Carmen Portinho. That is, not as an independent entity but as an organism that interacts with its environment and has to make use of it in the form of community services.¹⁸

In Uruguay, for example, the idea of the *ús i gaudi* applied to housing is used.¹⁹ It would be positive to recover for Manuel's housing cooperative not only the concept of the right of use, but also to be able to call it *ús i gaudi*. This places the emphasis not only on the utilitarian aspect of housing, but also on its fundamental role in the development of a good and dignified life. It is about including the idea of housing as the basic need for shelter, but also including the issues mentioned above in terms of diversity, adaptation to context and cures. This is a broad vision with the capacity to evolve housing in a parallel way to the changes that occur in it, "it is understood [...] not as a 'castle of one's own', but as an equipment for life."²⁰ All of these principles are undoubtedly linked to reducing inequalities in the area of living together and access to housing, which refers back to SDG 10, focused on reducing disparities and ensuring that no one is left behind.

És necessari repensar el model d'habitar col·lectiu perquè ho siga de veritat, d'una manera inclusiva amb totes les especificitats personals (familiars, de gènere, de classe, origen, raça, edat...). L'objectiu és aconseguir que l'espai col·lectiu siga un entorn segur per a tots els individus exempts de privilegis. Això no és possible si els espais no ho permeten i el disseny no ho concep, però tampoc si la gestió no contempla l'objectiu de conservar una important dosi de diversitat quant a les persones que hi habiten (Figura 5). Altrament, i en sintonia amb l'ODS 5, cal trencar la distribució de rols de gènere en l'espai domèstic. D'acord amb el *Set per a introduir la perspectiva de gènere en el procés urbà*, impulsat per la Conselleria d'Habitatge de la Generalitat Valenciana, cal "adequar l'oferta residencial a les diverses estructures familiars i flexibilitzar les tipologies per als possibles canvis familiars"; "aplicar criteris de disseny d'habitatges que faciliten i promoguen el repartiment de les tasques domèstiques"; "garantir la seguretat de les dones en l'entorn pròxim dels seus habitatges"; i "facilitar l'accés a l'habitatge de les dones de col·lectius vulnerables, per mitjà de polítiques públiques dutes a terme amb perspectiva de gènere."²¹

Figura 5. Distribució d'espais en una sèrie d'habitatges de la Casa Gran aplicant criteris de desjerarquització, visibilitat i democratització.

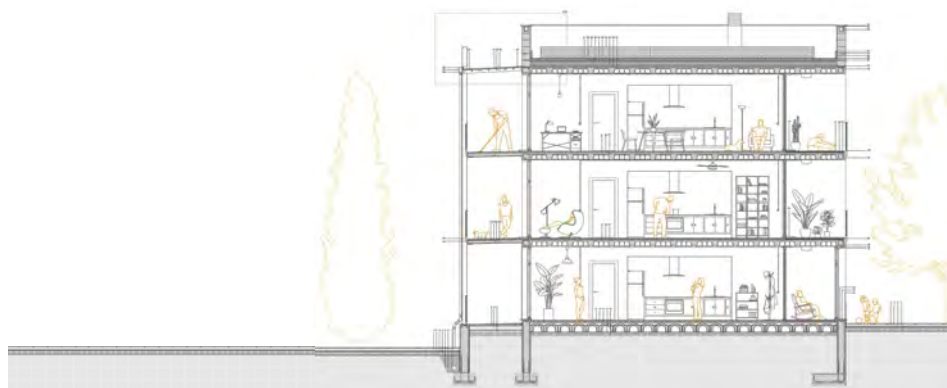
Figure 5. Distribution of spaces in a series of dwellings in the Casa Gran applying criteria of de-characterisation, visibility and democratisation.

It is necessary to rethink the model of collective habitation because it must be truly inclusive of all personal specificities (family, gender, class, origin, race, age, etc.). The aim is to make the collective space a safe environment for all individuals, free of privileges. This is not possible if the spaces do not allow it and the design does not conceive it, but neither is it possible if the management does not contemplate the objective of preserving an important dose of diversity in terms of the people who inhabit them (Figure 5). Otherwise, and in line with SDG 5, the distribution of gender roles in the domestic

space must be broken. According to the *Set to introduce the gender perspective in the urban process*, promoted by the Department of Housing of the Generalitat Valenciana, it is necessary to "adapt the residential offer to the different family structures and make the typologies more flexible for possible family changes"; "apply housing design criteria that facilitate and promote the sharing of domestic tasks"; "guarantee the safety of women in the immediate surroundings of their homes"; and "facilitate access to housing for women from vulnerable groups, by means of public policies carried out with a gender perspective."²¹

l és que l'habitatge sostenible no només és aquell eficient des del punt de vista energètic, sinó el que considera les tres dimensions de la sostenibilitat: l'econòmica, l'ambiental i la social. Com en altres projectes d'habitatge col·laboratiu ja executats, l'objectiu en Manuel és construir una sèrie d'edificis provocant també el menor impacte ambiental possible, tant a l'obra com a la vida útil posterior. Cal garantir el confort dels immobles consumint els recursos mínims. Per tant, cal ajustar la demanda inicial d'energia, aigua i materials i limitar la generació de residus.

Seguint aquestes premisses, es decideix adoptar un conjunt de mesures en el disseny per assegurar-ne la sostenibilitat des del punt de vista ambiental, com la realització d'estudis per aprofitar la llum i l'energia solar adequadament; o el rescat i la reutilització en obra de materials de construcció emprats en l'arquitectura tradicional a fi de donar-los una segona vida útil. No menys important és l'ús de nous materials sostenibles, com són els blocs de formigó cel·lular i de terra comprimida i els aïllants tèrmics naturals; introduïts als dos projectes que ací s'exposen. Tot açò guarda relació directa amb els ODS 7 i 12 (energia assequible i no contaminant; producció i consum responsables), ja que es pretén emprendre la construcció de manera assenyada i amb respecte cap a l'entorn, utilitzant materials i tècniques sostenibles i plantejant estratègies passives en l'àmbit energètic per aprofitar al màxim els recursos disponibles (Figura 6).

Figura 6. Secció constructiva d'un edifici de Ca Llabor. Ús de materials sostenibles, adequació de l'envolupant tèrmica i implementació de l'energia solar fotovoltaica per incidir en l'estalvi energètic.

Figure 6. Construction section of a building at Ca Llabor. Use of sustainable materials, adaptation of the thermal envelope and implementation of photovoltaic solar energy to improve energy savings.

Sustainable housing is not only energy efficient, but also considers the three dimensions of sustainability: economic, environmental and social. As in other collaborative housing projects that have already been implemented, Manuel's goal is to construct a series of buildings with the least possible environmental impact, both on site and during their subsequent useful life. The comfort of the buildings must be guaranteed while consuming as few resources as possible. Therefore, the initial demand for energy, water and materials must be adjusted and waste generation must be limited.

Following these premises, it was decided to adopt a series of measures in the design to ensure

sustainability from the environmental point of view, such as carrying out studies to take advantage of light and solar energy appropriately; or the rescue and reuse on site of construction materials used in traditional architecture in order to give them a second useful life. No less important is the use of sustainable materials, such as cellular concrete and compressed earth blocks and natural thermal insulators, introduced in the two projects presented here. This is directly related to SDGs 7 and 12 (affordable and clean energy; responsible production and consumption), as the aim is to build sensibly and environmentally friendly, using sustainable materials and techniques and passive energy strategies to make the best use of available resources (Figure 6).

Cal destacar que algunes d'aquestes mesures contribueixen no només a garantir la sostenibilitat ambiental del projecte, sinó també l'econòmica. La gestió financera és fonamental per poder posar en marxa una cooperativa de vivenda. Per això, cal prendre decisions que ajuden a generar rendibilitat de manera responsable a llarg termini, apostant per l'eficiència i la innovació. L'arquitectura sostenible se sol definir com aquella que té en compte l'impacte generat durant el cicle de vida, des de la construcció fins al derrocament. No obstant això, aquesta definició és limitada i no aborda la veritable dimensió del terme sostenibilitat. La sostenibilitat es pot mirar des de diferents prismes i un projecte arquitectònic realment sostenible els ha de valorar tots de manera conjunta.

Els projectes acadèmics, com a cooperatives d'habitatge en un emplaçament rural, són el resultat d'un llarg procés de reflexió al voltant de totes aquestes qüestions. Es tracta d'uns projectes sostenibles perquè defensen els drets i el benestar de la comunitat, es preocupen pel medi ambient i aporten solucions eficaces i conseqüents amb la realitat actual. Tot seguit, s'aporta un resum amb algunes mesures concretes adoptades per cada proposta (Figura 7).

	ODS 3 Salut i benestar	ODS 5 Igualtat de gènere	ODS 7 Energia assequible i no contaminant
Cooperativa Ca Llabor	Protagonisme dels espais exteriors. Limitació d'ús de materials sintètics i amb COVs.	Bugaderia comuna. Transparències als accessos evitant culs de sac.	Comunitat energètica. Aerotèrmia. Envoltant amb paràmetres millorats respecte CTE.
Cooperativa la Casa Gran	Ventilació creuada. Materials transpirables.	Forn comunitari. Cuines relacionades amb espais d'estança.	Comunitat energètica. Xarxa de calor amb caldera de biomassa i captadors solars. Envoltant amb paràmetres millorats respecte CTE.
	ODS 10 Reducció de les desigualtats	ODS 11 Ciutats i comunitats sostenibles	ODS 12 Producció i consum responsables
Cooperativa Ca Llabor	Diversitat en els tipus d'habitatges. Governança comunitària. Model de cooperativa. Habitatges accessibles a persones amb diversitat funcional.	Integració del patrimoni industrial. Relació amb l'horta i integració del patrimoni hidràulic. Abundància de la vegetació. Paviments permeables com a estratègia front el canvi climàtic.	Ús de calç, fusta i materials ceràmics de proximitat. Adaptació de solucions constructives tradicionals en murs, forjats i cobertes a necessitats i materials contemporanis.
Cooperativa la Casa Gran	Espais disponibles per acollides temporals de persones en risc de vulnerabilitat.	Aprofitament d'aigües pluvials per a ús agrícola. Generació de vora blana amb l'horta. Abundància de la vegetació. Paviments permeables com a estratègia front el canvi climàtic.	Eliminació dels combustibles fòssils com a font d'energia primària dels edificis. Difusió de les estratègies i solucions empleades.

Figura 7. Taula resum d'estratègies adoptades per cada proposta en l'àmbit dels Objectius de Desenvolupament Sostenible.

	SDG 3 Health and well-being	SDG 5 Gender equality	SDG 7 Energia assequible i no contaminant
Ca Llabor Cooperative	The prominence of outdoor spaces. Limitation of the use of synthetic materials and materials containing COVs.	Common laundry. Transparencies at the entrances to avoid bag butts.	Community energy. Aerothermics. Surrounding with improved parameters respect CTE.
Casa Gran Cooperative	Cross ventilation. Breathable materials.	Communal kitchen. Kitchens related to living spaces.	Community energy. Heat network with biomass boiler and solar collectors. Surrounding with improved parameters respecting CTE.
	SDG 10 Reducing inequalities	SDG 11 Sustainable cities and communities	SDG 12 Responsible production and consumption
Ca Llabor Cooperative	Diversity in housing types. Community governance. Cooperative model. Housing accessible to people with functional diversity.	Integration of industrial heritage. Relationship with the orchard and integration of the hydraulic heritage. Abundance of vegetation. Permeable paving as a strategy against climate change.	Use of lime, wood and local ceramic materials. Adaptation of traditional construction solutions in walls, floors and roofs to contemporary needs and materials.
Casa Gran Cooperative	Spaces available for temporary shelters for people at risk of vulnerability.	Use of rainwater for agricultural use. Generation of soft edge with the orchard. Abundance of vegetation. Permeable paving as a strategy against climate change.	Elimination of fossil fuels as a primary energy source for buildings. Dissemination of the strategies and solutions used.

Figure 7. Summary table of strategies adopted by each proposal within the scope of the Sustainable Development Goals.

It should be noted that some of these measures contribute not only to ensuring the environmental sustainability of the project, but also its economic sustainability. Financial management is fundamental to be able to start up a housing co-operative. For this reason, decisions must be taken that help to generate long-term profitability in a responsible manner, with a commitment to efficiency and innovation. Sustainable architecture is often defined as architecture that takes into account the impact generated during the life cycle, from construction to demolition. However, this definition is limited and does not address the true dimension of the term

sustainability. Sustainability can be looked at from different prisms and a truly sustainable architectural project has to assess them all together.

Academic projects, such as housing cooperatives in a rural location, are the result of a long process of reflection on all these issues. They are sustainable projects because they defend the rights and welfare of the community, care for the environment and provide effective solutions that are consistent with current realities. Below is a summary of some of the concrete measures adopted by each proposal (Figure 7).

Conclusions

Després d'haver analitzat els darrers projectes acadèmics, s'observa que el model d'habitatge cooperatiu és una solució viable per a la revitalització de nuclis de població menuts i que no solament s'hauria de limitar a generar comunitats en ciutats d'escales mitjanes i grans. Bona prova d'açò és la capacitat de transformació a nivell urbà que demostren els dos casos presentats. Ambdós transformen un espai que ara es contempla com a sector d'eixample en una verdadera zona de transició entre el casc edificat i les extensions agrícoles. Tanmateix, el resultat de la implantació d'aquestes cooperatives no és merament formal, ja que la seua força radica en crear una comunitat dins d'una altra i contribuir al creixement de la localitat des de l'òptica de la sostenibilitat ambiental, social i econòmica. I és que, com verifiquen els principis teòrics i els resultats obtinguts en cada treball, l'habitatge cooperatiu en cessió d'ús suposa una via per implantar de manera efectiva els ODS en el medi rural. Concretament, en aquest cas, per les característiques de les propostes i del lloc de treball, són d'aplicació les estratègies referents a salut i benestar, igualtat de gènere, energia assequible i no contaminant, reducció de les desigualtats, ciutats i comunitats sostenibles i producció i consum responsables.

De l'estudi es desprén també la importància de l'enfocament a l'hora d'afrontar l'elaboració dels projectes. En lloc de tractar-se d'un treball exclusivament teòric, sense cap aproximació real o pràctica a l'emplaçament, el fet d'assumir des del començament la funció divulgativa i la col·laboració amb l'Ajuntament de Manuel enriqueix d'una manera indiscutible els processos creatius i de reflexió de l'alumnat. El fruit d'aquesta iniciativa es materialitza, com ja s'avançava, en l'exposició *Manuel: habitatge cooperatiu. Cooperatives d'habitatge al voltant de l'antiga estació de tren*, celebrada a la Biblioteca Municipal de Manuel entre els dies 14 i 21 d'octubre de 2022 (Figura 8). Doncs bé, aquest esdeveniment implica la comunicació directa amb els veïns del municipi i d'altres pobles de la comarca; la presentació de conceptes, en gran part, nous per a la majoria de la població. L'exposició és, més aviat, el punt de trobada entre l'estudiantat, els docents i les persones a qui es dirigeix la seua investigació. Sens dubte, el fet d'apropar als habitants de les zones rurals, generalment

Conclusions

After having analysed the latest academic projects, it is clear that the cooperative housing model is a viable solution for the revitalisation of small population centres and that it should not only be limited to generating communities in medium and large scale cities. Good proof of this is the capacity for transformation at the urban level demonstrated by the two cases presented. They both transform a space that is now considered as an expansion area into a real transition zone between the built-up area and the agricultural extensions. Even so, the result of the implementation of these cooperatives is not merely formal, since their strength lies in creating a community within a community and contributing to the growth of the locality from the point of view of environmental, social and economic sustainability. And, as the theoretical principles and the results obtained in each study verify, cooperative housing in cession of use is a way to effectively implement the SDGs in rural areas. Specifically, in this case, due to the characteristics of the proposals and the workplace, the strategies relating to health

and well-being, gender equality, affordable and clean energy, reduction of inequalities, sustainable cities and communities, and responsible production and consumption are applicable.

The study also shows the importance of the approach taken in the elaboration of the projects. Instead of being exclusively theoretical work, without any real or practical approach to the site, the fact of taking on the dissemination function from the outset and collaborating with the Manuel Town Council indisputably enriches the creative and reflective processes of the students. The fruit of this initiative is materialised, as already mentioned, in the exhibition *Manuel: habitatge cooperatiu. Cooperatives d'habitatge al voltant de l'antiga estació de tren*, held at the Manuel Municipal Library between 14 and 21 October 2022 (Figure 8). Well, this event involves direct communication with the residents of the municipality and other towns in the region; the presentation of concepts that are largely new to the majority of the population. The exhibition is, rather, the meeting point between the students, the teachers and the people to whom their

aliens a aquests plantejaments, les noves idees sobre l'habitar i la seua vinculació amb els ODS és una acció que crea sinèrgies molt positives entre la universitat i la societat.

Tanmateix, més enllà del valor de l'exposició i la seua utilitat com a vehicle de divulgació científica, és destacable el fet de poder extrapolar els resultats d'aquesta investigació a altres casos o situacions semblants, establint un precedent. Posar de manifest, a través dels treballs acadèmics, la necessitat de replantejar el creixement urbà d'una població menuda com Manuel (i la conveniència de fer-ho repensant les dinàmiques de la vida comunitària i emprant tècniques i materials de construcció sostenibles) resulta de gran utilitat per a conscienciar dels canvis que cal adoptar des de la quotidianitat per assolir els objectius de l'Agenda 2030. En aquest cas, a més a més, el fet que un projecte real, com el de regeneració de les vies de la Renfe, forme part de les propostes afavoreix que el públic es familiaritze més fàcilment amb els continguts i reba els plantejaments amb més confiança, associant-los amb projectes assumibles o obres vertaderament executables, no utòpiques.

Figura 8. Cartell de l'exposició *Manuel: habitatge cooperatiu* (2022).

Figure 8. Exhibition poster *Manuel: habitatge cooperatiu* (2022).

research is addressed. Undoubtedly, bringing new ideas about inhabitation and their link with the SDGs to rural inhabitants, who are generally alien to these approaches, is an action that creates very positive synergies between the university and society.

Even so, beyond the value of the exhibition and its usefulness as a vehicle for scientific dissemination, it is remarkable to be able to extrapolate the results of this research to other similar cases or situations, establishing a precedent. The need to highlight, through academic work, the need to rethink the urban growth of a small town like Manuel (and the advisability of doing so by rethinking the dynamics of community

life and using sustainable construction techniques and materials) is very useful for raising awareness of the changes that need to be adopted in everyday life in order to achieve the goals of the 2030 Agenda. In this case, moreover, the fact that a real project, such as the regeneration of the Renfe tracks, forms part of the proposals helps the public to familiarise themselves more easily with the contents and receive the proposals with more confidence, associating them with feasible projects or truly executable works, not utopian ones.

Indeed, this is an exercise that could be carried out in many small-scale municipalities. In the end, the intention of the projects was this from the beginning:

Realment, aquest és un exercici que es podria dur a terme en multitud de municipis d'escala reduïda. Al capdavall, la intenció dels projectes era aquesta des del principi: iniciar un canvi, originar una millora en la vida de les persones i del conjunt del poble. I fer-ho des de l'espai domèstic, des del carrer, des dels camps. Per deixar de banda l'especulació i centrar el focus d'atenció en les necessitats de la gent. Per construir d'una manera responsable, entenent les particularitats del lloc i respectant la natura. Per garantir el dret a l'habitatge de totes les persones. Per tornar al poble, per habitar-lo, per obrir-lo, per recordar la seua dignitat. Per viure d'una manera més saludable.

Agraïments

A l'Ajuntament de Manuel i als arquitectes Omar Gómez i Miguel Ángel Ortín, per haver format part de l'experiència col·lectiva que ha motivat aquest article.

Notes

- ¹ Al País Valencià, actualment no existeix la divisió comarcal amb aquesta denominació, encara que es preveu a l'Estatut d'Autonomia (1982) la redacció d'una llei que la contemple, tot i que hui encara no existeix. El 1988 es va elaborar una divisió en Demarcacions Territorials Homologades (DTH) seguint el model de Joan Soler i Robé
- ² Abel Soler, *Manuel: geografia, història i patrimoni* (Manuel: Ajuntament de Manuel, 2008), 66-81. Per ampliar informació sobre el municipi de Manuel, especialment pel que fa al paisatge i la forma urbana, es recomana acudir a aquesta publicació
- ³ "Adif autoriza la ocupación de terrenos para el inicio de obras de la vía verde Carcaixent-Xàtiva," *Valencia Plaza*, 28 de desembre, 2022, <https://valenciaplaza.com/adif-autoriza-ocupacion-terrenos-inicio-obras-via-verde-carcaixent-xativa>.
- ⁴ Així es determina després de diverses sessions d'anàlisi amb el professorat d'urbanisme adscrit al grup de PFC, amb qui s'arriba a la conclusió que el planejament vigent presenta mancances pel que fa a l'adequació al paisatge, entre

to initiate a change, to bring about an improvement in the lives of the people and the town as a whole. And to do so from the domestic space, from the street, from the fields. To leave speculation aside and focus on the needs of the people. To build in a responsible way, understanding the particularities of the place and respecting nature. To guarantee the right to housing for everyone. To return to the village, to inhabit it, to open it up, to remember its dignity. To live in a healthier way.

Acknowledgements

The City Council of Manuel and the architects Omar Gómez and Miguel Ángel Ortín, for having been part of the collective experience that has motivated this article.

Footnotes

¹ In the Valencian Country, there is currently no county division with this denomination, although the Statute of Autonomy (1982) provides for the drafting of a law that contemplates it,

although it still does not exist today. In 1988 a division into homologated territorial demarcations (DTH) was drawn up following the model of Joan Soler i Robé.

- ² Abel Soler, *Manuel: geografia, història i patrimoni* (Manuel: Ajuntament de Manuel, 2008), 66-81. For further information on the municipality of Manuel, especially with regard to landscape and urban form, please refer to this publication.
- ³ "Adif autoriza la ocupación de terrenos para el inicio de obras de la vía verde Carcaixent-Xàtiva," *Valencia Plaza*, December, 28, 2022, <https://valenciaplaza.com/adif-autoriza-ocupacion-terrenos-inicio-obras-via-verde-carcaixent-xativa>.
- ⁴ This is determined after several analysis sessions with the town planning teachers assigned to the PFC group, with whom it is concluded that the current planning has shortcomings in terms of adaptation to the landscape, among other issues. The urban development plan containing the proposal for the Plano del Abad sector can be consulted online on the Manuel Town Council's urban development information platform.
- ⁵ Martha Nussbaum, *Crear capacidades: Propuesta para el desarrollo humano* (Barcelona: Paidós, 2012), 32.
- ⁶ Idescat, *Comptes satèl·lit de producció domèstica 2001* (Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2007), 3
- ⁷ "No queremos una España de proletarios, sino de propietarios," *ABC*, May, 2, 1959, 41-42.
- ⁸ Alberto Rubio Garrido, *Libre blanc de l'Habitatge* -

altres qüestions. El pla d'ordenació urbana on es recull la proposta per al sector Pla de l'Abat pot consultar-se en línia a la plataforma d'informació urbanística de l'Ajuntament de Manuel.

- ⁵ Martha Nussbaum, *Crear capacidades: Propuesta para el desarrollo humano* (Barcelona: Paidós, 2012), 32.
- ⁶ Idescat, *Comptes satèl·lit de producció domèstica 2001* (Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2007), 3.
- ⁷ "No queremos una España de proletarios, sino de propietarios," *ABC*, 2 de maig, 1959, 41-42.
- ⁸ Alberto Rubio Garrido, *Llibre blanc de l'Habitatge - Comunitat Valenciana* (València: Institut Valencià de l'Edificació, 2018), 28.
- ⁹ "España edificó el año pasado más viviendas que la suma de Alemania, Italia y Francia," *El País*, 4 de febrer, 2005, 66.
- ¹⁰ Eubilio Rodríguez i Iago Santos Castroviejo, "Fondos buitre en tu casa (Parte II)," *El Salto*, 9 de juny, 2021, [https://www.elsaltodiario.com/fondos-buitre/fondos-buitre-en-tu-casa-\(parte-ii\)-](https://www.elsaltodiario.com/fondos-buitre/fondos-buitre-en-tu-casa-(parte-ii)-).
- ¹¹ Mónica Mena Roa, "El precio de la vivienda en alquiler sube más del 50% en España desde 2015," *Statista*, <https://es.statista.com/grafico/22817/incremento-del-precio-de-la-vivienda-en-alquiler-en-espana/>.
- ¹² Publicada al Diari Oficial de la Generalitat Valenciana (Num. 9578 / 19.04.2023): https://dogv.gva.es/datos/2023/04/19/pdf/2023_4166.pdf
- ¹³ Es troben diversos exemples a Catalunya, com ara la Borda (2014), la Balma (2017), princesa49 (2016) o Cal Cases (2007); però també a Madrid, com Las Carolinas-Entrepatis (2016) o el projecte fracassat Trabenco (1967).
- ¹⁴ Juan de Dios Uriarte Arciniega, "La perspectiva comunitaria de la resiliència," *Psicología política*, no. 47 (2013): 7-18.
- ¹⁵ Lacol i La Ciutat Invisible, *Habitar en comunidad. La vivienda cooperativa en cesión de uso* (Madrid: Catarata, 2020), 28.
- ¹⁶ Jane Jacobs, *Muerte y vida de las grandes ciudades* (Madrid: Capitán Swing, 2011), 175-183.
- ¹⁷ Col·lectiu Punt 6 i Adriana Ciocchetto, *Espais per a la vida quotidiana* (Barcelona: Comanegra, 2014), 44.
- ¹⁸ Zaida Muxí, *Mujeres, casas y ciudades. Más allá del umbral* (Barcelona: dpr-barcelona, 2018), 229-230.
- ¹⁹ María Dolores Gil Pérez et al., *Las cooperativas de vivienda por ayuda mutua uruguayas. Una historia con quince mil protagonistas* (Sevilla: Consejería de Obras Públicas y Transportes; Montevideo: Intendencia Municipal, 1999), 35-115; Jorge Nudelman et al., *Vivienda colectiva en Uruguay, 1933-2020* (València: General de Ediciones de Arquitectura, 2020), 258-311. Aquestes dues publicacions són de gran interès per tal de conèixer el context i ampliar informació sobre les cooperatives d'habitatge uruguaianes.
- ²⁰ Lacol i La Ciutat Invisible, *Habitar en comunidad* (Madrid: Catarata, 2020), 35.
- ²¹ Sira Azara Escrivá i María Vicenta Gil Vila, *Set per a introduir la perspectiva de gènere en el procés urbà* (València: Conselleria d'habitatge, obres públiques i vertebració del territori, 2017), 15.

Referències de les imatges

Figura 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 i 8. Elaboració pròpia

Comunitat Valenciana (València: Institut Valencià de l'Edificació, 2018), 28.

- ⁹ "España edificó el año pasado más viviendas que la suma de Alemania, Italia y Francia," *El País*, 4 February, 2005, 66.
- ¹⁰ Eubilio Rodríguez i Iago Santos Castroviejo, "Fondos buitre en tu casa (Parte II)," *El Salto*, 9 June, 2021, [https://www.elsaltodiario.com/fondos-buitre/fondos-buitre-en-tu-casa-\(parte-ii\)-](https://www.elsaltodiario.com/fondos-buitre/fondos-buitre-en-tu-casa-(parte-ii)-).
- ¹¹ Mónica Mena Roa, "El precio de la vivienda en alquiler sube más del 50% en España desde 2015," *Statista*, <https://es.statista.com/grafico/22817/incremento-del-precio-de-la-vivienda-en-alquiler-en-espana/>.
- ¹² Published at Diari Oficial de la Generalitat Valenciana (Num. 9578 / 19.04.2023): https://dogv.gva.es/datos/2023/04/19/pdf/2023_4166.pdf
- ¹³ Several examples can be found in Catalonia, such as la Borda (2014), la Balma (2017), princesa49 (2016) or Hace falta Casas (2007); but also in Madrid, such as Las Carolinas-Entrepatis (2016) or the failed project Trabenco (1967).
- ¹⁴ Juan de Dios Uriarte Arciniega, "La perspectiva comunitaria de la resiliència," *Psicología política*, no. 47 (2013): 7-18.
- ¹⁵ Lacol and La Ciutat Invisible, *Habitar en comunidad. La vivienda cooperativa en cesión de uso* (Madrid: Catarata, 2020), 28.
- ¹⁶ Jane Jacobs, *Muerte y vida de las grandes ciudades* (Madrid: Capitán Swing, 2011), 175-183.
- ¹⁷ Col·lectiu Punt 6 and Adriana Ciocchetto, *Espais per a la vida quotidiana* (Barcelona: Comanegra, 2014), 44.
- ¹⁸ Zaida Muxí, *Mujeres, casas y ciudades. Más allá del umbral* (Barcelona: dpr-barcelona, 2018), 229-230.
- ¹⁹ María Dolores Gil Pérez et al., *Las cooperativas de vivienda por ayuda mutua uruguayas. Una historia con quince mil protagonistas* (Sevilla: Consejería de Obras Públicas y Transportes; Montevideo: Intendencia Municipal, 1999), 35-115; Jorge Nudelman et al., *Vivienda colectiva en Uruguay, 1933-2020* (València: General de Ediciones de Arquitectura, 2020), 258-311. These two publications are of great interest to understand the context and further information on Uruguayan housing cooperatives.
- ²⁰ Lacol and La Ciutat Invisible, *Habitar en comunidad* (Madrid: Catarata, 2020), 35.
- ²¹ Sira Azara Escrivá and María Vicenta Gil Vila, *Set per a introduir la perspectiva de gènere en el procés urbà* (València: Conselleria d'habitatge, obres públiques i vertebració del territori, 2017), 15.

Image references

Figure 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 and 8. Own elaboration

Bibliografía

Bibliography

- Azara Escrivá, Sira, i María Vicenta Gil Vila. *Set per a introduir la perspectiva de gènere en el procés urbà*. València: Conselleria d'habitatge, obres públiques i vertebració del territori, 2017.
- Ciocchetto, Adriana, i Col·lectiu Punt 6. *Espais per a la vida quotidiana*. Barcelona: Comanegra, 2014.
- Gil Pérez, María Dolores, José Rodríguez Galadí, Magdalena Torres Hidalgo, Nicolás Ramírez Moreno, Cristina Valladolid León, Natacha Ródenas Dandoy, i Juan Torres Casado. *Las cooperativas de vivienda por ayuda mutua uruguayas. Una historia con quince mil protagonistas*. Sevilla: Consejería de Obras Públicas y Transportes; Montevideo: Intendencia Municipal, 1999.
- Idescat. *Comptes satèl·lit de producció domèstica 2001*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2007.
- Jacobs, Jane. *Muerte y vida de las grandes ciudades*. Madrid: Capitán Swing, 2011
- Lacol, i La Ciutat Invisible. *Habitar en comunidad. La vivienda cooperativa en cesión de uso*. Madrid: Catarata, 2020.
- Mena Roa, Mónica. "El precio de la vivienda en alquiler sube más del 50% en España desde 2015." *Statista*. Consulta 6 de juny, 2023. <https://es.statista.com/grafico/22817/incremento-del-precio-de-la-vivienda-en-alquiler-en-espana/>.
- Muxí, Zaida. *Mujeres, casas y ciudades. Más allá del Umbral*. Barcelona: dpr-barcelona, 2018.
- Nudelman, Jorge, Mary Méndez, Santiago Medero, i Pablo Canén. *Vivienda colectiva en Uruguay, 1933-2020*. València: General de Ediciones de Arquitectura, 2020.
- Nussbaum, Martha. *Crear capacidades: Propuesta para el desarrollo humano*. Barcelona: Paidós, 2012.
- Rodríguez, Eubilio i Iago Santos Castroviejo. "Fondos buitres en tu casa (Parte II)." *El Salto*, 9 de juny, 2021. [https://www.elsaltodiario.com/fondos-buitre/fondos-buitre-en-tu-casa-\(parte-ii\)-](https://www.elsaltodiario.com/fondos-buitre/fondos-buitre-en-tu-casa-(parte-ii)-).
- Rubio Garrido, Alberto, coord. *Llibre blanc de l'Habitatge - Comunitat Valenciana*. València: Institut Valencià de l'Edificació, 2018.
- Sense signar. "Adif autoriza la ocupación de terrenos para el inicio de obras de la vía verde Carcaixent-Xàtiva." *Valencia Plaza*, 28 de desembre, 2022. <https://valenciaplaza.com/adif-autoriza-ocupacion-terrenos-inicio-obras-via-verde-carcaixent-xativa>.
- Sense signar. "España edificó el año pasado más viviendas que la suma de Alemania, Italia y Francia." *El País*, 4 de febrer, 2005.
- Sense signar. "No queremos una España de proletarios, sino de propietarios." *ABC*, 2 de maig, 1959.
- Soler, Abel. *Manuel: geografía, història i patrimoni*. Manuel: Ajuntament de Manuel, 2008.
- Uriarte Arciniega, Juan de Dios. "La perspectiva comunitaria de la resiliencia." *Psicología política*, no. 47 (2013): 7-18.